

СОПКО

Руслан Олександрович,
аспірант кафедри історії науки
і техніки НТУ «Харківський
політехнічний інститут»
(м. Харків)

**ВІДОМОСТІ ПРО РОЗВИТОК НАУКИ І ТЕХНІКИ
НА СТОРІНКАХ «НАРОДНОЙ ЭНЦИКЛОПЕДИИ
НАУЧНЫХ И ПРИКЛАДНЫХ ЗНАНИЙ» (1910–1912 рр.)**

Стаття присвячена характеристиці багатотомного видання «Народная энциклопедия научных и прикладных знаний» (1910–1912 рр.), аналізу розміщених в ній матеріалів. Доведена значущість цього видання як цінного джерела з історії вітчизняної та світової науки і техніки.

Статья посвящена характеристике многотомного издания «Народная энциклопедия научных и прикладных знаний» (1910–1912 гг.), анализу размещенных в ней материалов. Доказана значимость этого издания как ценного источника по истории отечественной и мировой науки и техники.

The article is devoted to characterization of a multivolume edition of «Народная энциклопедия научных и прикладных знаний» (1910–1912), analysis of the distribution of the material. Proved the significance of the document as a valuable source on the history of domestic and world science and technology.

З 1910 по 1912 рр. Харківським товариством поширення в народі грамотності видавалася «Народная энциклопедия научных и прикладных знаний (Круг знаний)» (далі – «Народная энциклопедия»). Видання було засноване і виходило за активної участі вчених Харківського технологічного інституту (далі – ХТІ) з періодичністю, приблизно, один том (або напівтом) у два місяці і розповсюджувалось за попередньою передплатою, що дозволяє віднести його до тогочасної науково-технічної періодики ХТІ. Нагадаємо, що поряд з «Народной энциклопедией», вчені ХТІ випускали щорічник «Известия Харьковского технологического института императора Александра III» (далі – «Известия ХТИ»), що виходив у 1905–1917 рр.

Стаття присвячена характеристиці цього багатотомного видання, котре було плодом спільної роботи українських і російських вчених і дослідників. Аналіз розміщених в ньому матеріалів дозволяє вважати її справжнім зведенням знань епохи, цінним джерелом зі стану рівня розвитку тодішньої, як вітчизняної, так і світової науки і техніки, котре поки що залишається практично недослідженим. Головна мета написання статті полягає в доведенні значущості цього видання як цінного джерела з історії вітчизняної та світової науки і техніки. Досягнення цієї мети передбачає вирішення наступних завдань: 1) встановлення кількості томів і напівтомів «Народной энциклопедии»; 2) вивчення вихідних даних томів і напівтомів видання, тобто: назви томів і напівтомів, час виходу в світ, їх обсяг, встановлення інших важливих деталей їх зовнішнього оформлення; 3) характеристика тематичного змісту томів і напівтомів видання; 4) пошук відомостей щодо авторів матеріалів, розміщених в ньому.

Основним методом дослідження є зовнішня і внутрішня історична критика видання, тобто вивчення «Народной энциклопедии» в якості одного з найважливіших джерел не тільки з історії розвитку наукових шкіл Харківського технологічного інституту, але й вітчизняного та світового природознавства і техніки в цілому.

Актуальність вивчення «Народной энциклопедии» бачиться в тому, що дане видання стало результатом спільної роботи, як українських, так і російських вчених. В останні роки українсько-російські зв'язки в різних галузях науки і техніки активно налагоджуються, тому історичні приклади такого роду співпраці можуть послужити свого роду еталонами для їх наслідування в наш час. У всякому разі, тодішня робота над створенням «Народной энциклопедии» внесла істотний внесок у розвиток різних центрів освіти і науки Російської імперії, а це, в свою чергу, плідно відбилося на виникненні нових наукових шкіл в них, а також подальшому інтенсивному розвитку існуючих.

У написанні статей для «Народной энциклопедии» брав участь великий авторський колектив (у складі більше ніж 100 вчених) – в основному це були

викладачі вищих навчальних закладів Харкова, Санкт-Петербурга, Москви, Томська, Одеси та інших міст [1], [2]. Автори окремих статей «Народной энциклопедии» мали намір популяризувати наукові та прикладні знання в самих широких верствах суспільства. Ними розглядалися різні галузі знання і суспільної діяльності: природничі та технічні науки, суспільно-політичні науки, а також педагогіка, медицина, сільське господарство і навіть «народногосподарська політика».

Хоча «Народная энциклопедия» й представляє великий історичний інтерес, однак, вона мало вивчена. Іноді це призводить до помилок. Наприклад, в історичній літературі, у фундаментальній праці «Харьковский политехнический университет, 1885–1985: История развития» вперше згадується така дата початку виходу в світ «Народной энциклопедии»: «для освещения научной деятельности института и популяризации научных знаний по инициативе Н. Д. Пильчикова с 1905 года ежегодно издавались «Известия Харьковского технологического института» и «Народная энциклопедия научных и прикладных знаний» [3, с. 22, 199]. Та ж інформація міститься і в більш новому виданні «Харківський політехнічний: події та факти» – присвяченому історії інституту, починаючи з 1885 р. [4, с. 11]. Аналогічні дані знаходяться на сайті кафедри загальної та експериментальної фізики НТУ «ХП» [5]. Але це не так: засновником і першим редактором «Народной энциклопедии» був В.Я. Данилевський і, як встановлено нами, першим роком виходу в світ її перших томів (і напівтомів) був 1910. Відзначимо також, що в книзі Т. В. Коломієць і О. Н. Ярмиша «Культура Харкова на зламі століть (кінець XIX – початок XX ст.)» І. П. Осипов названий тим, хто поклав початок фізичної хімії [6, с. 65]. Але це не так – початок фізичної хімії поклав М. М. Бекетов, а І. П. Осипов продовжив справу, розпочату ним.

Головним джерелом для написання статті послужили деякі з томів і напівтомів «Народной энциклопедии». Ідея випуску «Народной энциклопедии» не була випадковою – вона з'явилася у зв'язку із запланованим святкуванням 40-річчя заснування Харківського товариства поширення в народі грамотності

(1869–1909 рр.), котре було вирішено ознаменувати випуском енциклопедії особливого роду [1], – виданням, в якому був би об'єднаний, по можливості, практично весь корпус теоретичних і прикладних знань того часу.

Проект видання «Народной энциклопедии» в цілому та загальне керівництво його втіленням в життя належали видатному вченому-фізіологові, професору Василю Яковичу Данилевському. Він був головою редакційної комісії і автором «Общего предисловия» до неї [7, с. V–XXVII]. Наведемо цитату з написаної ним передмови: «... для содействия общему подъему просвещения в народной массе и должна служить наша «Народная энциклопедия научных и прикладных знаний», предназначенная для широких кругов населения и, главным образом, для взрослого читателя, прошедшего только курс низшей школы и сознательно стремящегося к самообразованию» [Там само, с. XXVII].

«Народная энциклопедия» була виданням багатотомним – всього в світ протягом трьох років вийшло 14 томів у 21 книзі (томах і напівтомах) [11]. Воно складалося із систематично згрупованих, окремих, по можливості порівняно коротких, нарисів наукового і прикладного знання, що об'єднувалися в той чи інший том (або напівтом) загальними освітніми завданнями. Тобто, авторами був обраний не алфавітний, а галузевий і тематичний принципи складання даного видання. В кінці кожної із статей наводилася велика бібліографія. Поки залишається невідомим, чи планувався випуск наступних томів і те, яким міг би бути їх зміст. Друкувала «Народную энциклопедию» друкарня «Общества И.Д. Сытина» у Москві.

Зупинимося тепер на тому, яким був спільний тематичний зміст томів «Народной энциклопедии». У 1910 р. вийшли в світ: том 2 «Природоведение» (1-й полутом, 2-й полутом); том 4 «Сельское хозяйство»: «Животноводство» (1-й полутом), «Земледелие» (2-й полутом); том 5 «Медицина» (1-й полутом, 2-й полутом); том 6 «Антрополого-географический» (1-й полутом); том 10 «Народное образование в России»; у 1911 р. вийшли: том 6 «Антрополого-географический» (2-й полутом); том 7 «Языкознание и история литературы»;

том 9 «Философия и педагогика»; том 11 «Общественно-юридический» (1-й полутом); том 12 «Политическая экономия»; том 13 «Народно-хозяйственная политика» (1-я часть); том 14 «Народно-хозяйственная политика» (2-я часть); 1912 р. вийшли: том 1 «Физико-математические науки»: «Математические науки» (1-й полутом), «Физика и химия» (2-й полутом); том 3 «Технический»; том 8 «Исторический» (1-й полутом), (2-й полутом); том 11 «Общественно-юридический» (2-й полутом) [7], [8], [9], [10], [12], [13], [14], [15], [16], [17], [18], [19], [20], [21], [22], [23], [24], [25], [26], [27], [28].

Отже, як впливає з викладеного вище, томи і напівтоми «Народной энциклопедии» виходили у світ в міру готовності до друку, тобто без суворого дотримання хронологічного порядку їх нумерації. Таким чином, в 1910 р. з друку вийшло 8 томів і напівтомів, в 1911 р. – 7, у 1912 р. – 6, тобто в середньому протягом року друкувалося сім книг «Народной энциклопедии».

Кожен том (або напівтом) «Народной энциклопедии» виходив під редакцією одного або декількох видатних діячів науки в тій чи іншій галузі (серед них був і цілий ряд професорів ХТІ). Наприклад, у 1912 р. вийшов в світ перший том «Народной энциклопедии» по відділу математики, механіки, астрономії, фізики і хімії – «Физико-математические науки»: «Математические науки» (1-й полутом), «Физика и химия» (2-й полутом). Зазначимо, що автори сайту «Колекція автографів відомих вчених на книгах з фонду Науково-технічної бібліотеки Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». Випуск I. Автографи дарувальників бібліотеки з фонду рідкісних видань» вказують, що даний том вийшов під редакцією професора ХТІ Івана Павловича Осипова – фізико-хіміка, учня відомого вченого, академіка М. М. Бекетова [30]. Насправді, це не зовсім так: том «Народной энциклопедии» по відділу математики, механіки, астрономії, фізики і хімії «Физико-математические науки»: «Математические науки» (1-й полутом) вийшов під редакцією М. М. Салтикова, «Физика и химия» (2-й полутом) – під редакцією І. П. Осипова [7, с. XXVIII]. Редакторами третього тому «Народной энциклопедии» – «Технический», що вийшов в 1912 р. були Г. Ф. Проскура і

О. П. Ситников [12, с. XXIII]. Відзначимо, що автори сайту «Сторінками «Известий Харьковского технологического института императора Александра III» вказують, що Г. Ф. Проскура був редактором механічної частини технічного тому «Народной энциклопедии» 1911 р., але, насправді, це було в 1912 році [29]. Четвертий том видання – «Сельское хозяйство»: «Животноводство» (1-й полутом) вийшов під редакцією П. В. Будріна; «Земледелие» (2-й полутом) – під редакцією М.Ф. Іванова. та ін.

Про інформаційну насиченість тематичного змісту томів «Народной энциклопедии» можна судити з переліку порушених у них тем. Так, у першому напівтомі першого тому були опубліковані наступні статті (у підрозділі «Арифметика»): «О счете» [7, с. 1–6], «Арифметические действия»: «Сложение» [Там само, с. 6–7], «Умножение» [Там само, с. 7–10], «Возвышение в степень» [Там само, с. 10], «Вычитание» [Там само, с. 10–12], «Деление» [Там само, с. 12–13], «Извлечение корня. Логарифм» [Там само, с. 24–26]. У даному напівтомі були опубліковані також статті (з фізики): «Что изучает физика» [Там само, с. 1–6]; у підрозділі «Теплота»: «Изменение объема тел при нагревании» [Там само, с. 7–11], «Количество теплоты» [Там само, с. 12–13], «Изменения состояния» [Там само, с. 14–22] та ін.

Приведемо також зміст томів, присвячених техніці (том 3 «Технический»): в даному томі викладені статті «Прикладная механика», «Строительное инженерное искусство», «Механическая теория», «Химическая технология», «Горное дело», «Электротехника» [12, с. 2].

У роботі над складанням статей тому 1 «Народной энциклопедии» (його першого напівтому) з предметів (тобто розділів): «Математика», «Землемерие», «Теоретическая механика», «Астрономия» брали участь професори: Б.П. Вейнберг, Н.А. Верещагин, Г.А. Грузинцев, В.Х. Даватц, А.П. Пшеборській, Н.І. Салтиков [7, с. 2]. В роботі над складанням статей тому першого (другу напівтому) «Физика и химия» за такими окремими предметами (розділами), як «Физика», «Неорганическая химия», «Органическая химия» та «Биохимия»,

брали участь професори: Б.П. Вейнберг, П.Л. Вейман, В.С. Гохман, П.Т. Дедусенко, Ф.Ф. Єпіфанова, В.В. Зав'ялов, Г.В. Коршун [8, с. 2].

Таким чином, її суспільна роль і вплив у порівнянні зі знаменитою французькою «Енциклопедією», аналогом якої вона була, незмірно скромніші. Але це вже залежало не від неї, а від зламу вітчизняної історії, що відбувся в 1914 році. Відзначимо те, що дане видання стало ще одним (поряд з «Известиями ХТИ») засобом консолідації інститутських науково-технічних шкіл, що тоді активно формувалися. Зауважимо, принагідно, й те, що цілеспрямована редакційна політика видання дозволила залучити до співпраці найкращі наукові сили – з «Народной энциклопедией» співпрацювали видатні корифеї науки того часу. В подальшому головні напрями дослідження слушно зосередити на вивченні змісту видань, що можуть бути названі «супутниками» «Известий ХТИ» та «Народной энциклопедии».

Список використаної літератури

1. *Науково-технічна* бібліотека Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». Бази даних. Електронний каталог рідкісних і цінних видань НТБ НТУ «ХПІ». «Народная энциклопедия научных и прикладных знаний» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://library.kpi.kharkov.ua/scripts/irbis64r_01/cgiirbis_64.exe?C21COM=F&I21D BN=REDK&P

2. *Справочные* издания. Энциклопедии и энциклопедические словари. «Народная энциклопедия научных и прикладных знаний». [Электронный ресурс]. – Режим доступа: nlr.ru/Ресурсы/inv/cn_old/rosped4.html.

3. *Харьковский* политехнический институт, 1885–1985 : История развития / отв. ред. Н. Ф. Киркач. – Х. : Изд-во при ХГУ издат. об-ния «Вища шк.», 1985. – 224 с. : ил. Библиография : С. 211–218. Указ. имен : С. 219–222.

4. *Харківський* політехнічний : події та факти / під ред. Ю. Т. Костенка. – Х. : Прапор, 1999. – 336 с. : іл.

5. *Про* кафедру. З історії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [users.kpi.kharkov.ua > koef/Files/History.htm](http://users.kpi.kharkov.ua/~koef/Files/History.htm).

6. *Коломієць Т. В.* Культура Харкова на зламі століть (кінець XIX – початок XX ст.) : монографія / Коломієць Т. В., Ярмиш О. Н. – Х. : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. – 256 с.

7. *Народная* энциклопедия научных и прикладных знаний / Харьковское о-во распространения в народе грамотности. – М. : Т-во Сытина, 1912. – Т. 1 : Физико-математические науки, 1-й полутом : Математические науки. – [4], 370 с. : ил., портр., рис. – Алф. указ. : С. 356–366.

8. *Народная* энциклопедия научных и прикладных знаний / Харьковское о-во распространения в народе грамотности. – М. : Т-во Сытина, 1912. – Т. 1 : Физико-математические науки, 2-й полутом : Физика и химия. – [4], 324 с. : ил., портр., рис. – Алф. указ. : С. 314–324.

9. *Народная* энциклопедия научных и прикладных знаний / Харьковское о-во распространения в народе грамотности. – М. : Т-во Сытина, 1910. – Т. 2 : Природоведение, 1-й полутом. – XXX, 368 с. : ил., рис., табл.

10. *Народная* энциклопедия научных и прикладных знаний / Харьковское о-во распространения в народе грамотности. – М. : Т-во Сытина, 1910. – Т. 2 : Природоведение, 2-й полутом. – 700 с. : ил.

11. *Антиквариат* // Народная энциклопедия научных и прикладных знаний [Электронный ресурс] : в 14 т., 21 кн. – Режим доступа: <http://www.ozon.ru/context/detail/id/1829391/>

12. *Народная* энциклопедия научных и прикладных знаний / Харьковское о-во распространения в народе грамотности. – М. : Т-во Сытина, 1912. – Т. 3 : Технический. – XXIII, 386 с. : ил., рис., табл. – Алф. указ. : С. 374–386.

13. *Народная* энциклопедия научных и прикладных знаний / Харьковское о-во распространения в народе грамотности. – М. : Т-во Сытина, 1910. – Т. 4 : Сельское хозяйство, 1-й полутом : Животноводство. – XV, 356 с. : ил.

14. *Народная* энциклопедия научных и прикладных знаний / Харьковское о-во распространения в народе грамотности. – М. : Т-во Сытина, 1912. – Т. 4 : Сельское хозяйство, 2-й полутом : Земледелие. – XVIII, 850 с. : ил. – Указ. рис., лит. указ., предм. указ.

15. *Народная* энциклопедия научных и прикладных знаний / Харьковское о-во распространения в народе грамотности. – М. : Т-во Сытина, 1910. – Т. 5 : Медицина, 1-й полутом. – VII, 404 с. : ил., портр., рис., табл.

16. *Народная* энциклопедия научных и прикладных знаний / Харьковское о-во распространения в народе грамотности. – М.: Т-во Сытина, 1910. – Т. 5 : Медицина, 2-й полутом. – 788 с. : ил., карты, рис., табл. – Предм. указ. : С. 770–784.

17. *Народная* энциклопедия научных и прикладных знаний / Харьковское о-во распространения в народе грамотности. – М. : Т-во Сытина, 1910. – Т. 6 : Антрополого-географический, 1-й полутом. – 388 с. : ил., карты, рис., табл.

18. *Народная* энциклопедия научных и прикладных знаний / Харьковское о-во распространения в народе грамотности. – М. : Т-во Сытина, 1911. – Т. 6 : Антрополого-географический, 2-й полутом. – 830 с. : ил., карты, портр., табл. – Алф. указ. к 2-м томам. : С. 805–830.

19. *Народная* энциклопедия научных и прикладных знаний / Харьковское о-во распространения в народе грамотности. – М. : Т-во Сытина, 1911. – Т. 7 : Языкознание и история литературы. – VII, 612 с.

20. *Народная* энциклопедия научных и прикладных знаний / Харьковское о-во распространения в народе грамотности. – М. : Т-во Сытина, 1912. – Т. 8 : Исторический, 1-й полутом. – 456 с.

21. *Народная* энциклопедия научных и прикладных знаний / Харьковское о-во распространения в народе грамотности. – М. : Т-во Сытина, 1912. – Т. 8 :

Исторический, 2-й полутом. – I, 412 с. : карты, портр., рис., ил. – Алф. указ. : С. 394–403.

22. *Народная* энциклопедия научных и прикладных знаний / Харьковское о-во распространения в народе грамотности. – М. : Т-во Сытина, 1911. – Т. 9 : Философия и педагогика. – VII, 200 с. : ил., портр., рис., табл. – Алф. указ. : С. 193–200.

23. *Народная* энциклопедия научных и прикладных знаний – / Харьковское о-во распространения в народе грамотности. – М. : Т-во Сытина, 1910. – Т. 10 : Народное образование в России. – XL, 350, [2] с. : ил., портр., рис., табл. – Предм. указ. : С. 345–350.

24. *Народная* энциклопедия научных и прикладных знаний – / Харьковское о-во распространения в народе грамотности. – М. : Т-во Сытина, 1911. – Т. 11 : Общественно-юридический, 1-й полутом. XV, 328 с. : ил., портр., рис., табл.

25. *Народная* энциклопедия научных и прикладных знаний – / Харьковское о-во распространения в народе грамотности. – М. : Т-во Сытина, 1912. – Т. 11 : Общественно-юридический, 2-й полутом. – 404 с.

26. *Народная* энциклопедия научных и прикладных знаний – / Харьковское о-во распространения в народе грамотности. – М. : Т-во Сытина, 1911. – Т. 12 : Политическая экономия. – VIII, 407 с. : цв. ил., портр., рис., табл. – Предм. указ. : с. 397–403.

27. *Народная* энциклопедия научных и прикладных знаний – / Харьковское о-во распространения в народе грамотности. – М. : Т-во Сытина, 1911. – Т. 13 : Народно-хозяйственная политика, ч. 1. – [4], 327 с. : табл. – Алф. указ. : с. 317–323.

28. *Народная* энциклопедия научных и прикладных знаний – / Харьковское о-во распространения в народе грамотности. – М. : Т-во Сытина, 1911. – Т. 14 : Народно-хозяйственная политика, ч. 2. – [4], 320 с. : табл.

29. *Сторінками* «Известий» Харківського технологічного інституту імператора Олександра III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://library.kpi.kharkov.ua/OBZOR.html>.

30. *Колекція* автографів відомих вчених на книгах з фонду Науково-технічної бібліотеки Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». Випуск I. Автографи дарувальників бібліотеки з фонду рідкісних видань [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [library.kpi.kharkov.ua> Fond2.html](http://library.kpi.kharkov.ua/Fond2.html).